

The Common Pronoun "xod" Its Various Uses and Meanings (Case study: Dīvān of Sharaf al-din Shafarvah Isfahani)

Shohreh Marefat¹

Abstract

Some types of words in Persian grammar, such as common pronouns, sometimes have various uses and meanings, which are often not paid much attention to. Among these pronouns in the Dīvān of Sharaf al-din Shafarvah Isfahani, a poet who lived in the 6th century AH, is the common pronoun "xod". This pronoun is apparently one of the words of this poet which has also found its way into the language of his poetry. The various meanings of "xod", its uses and the role it plays in correcting the court's text are noteworthy. In this article, we will discuss various meanings of this pronoun and its roles, and then we will examine the role of the pronoun "xod" in correcting the text, as an intratextual element, by citing examples.

Key words: the common pronoun "xod", meanings and uses, Sharaf al-din Shafarvah Isfahani

Extended abstract

1. Introduction

The Persian language have capacities that sometimes remain hidden from the reader's eye, capacities that are occasionally utilized in spoken language but have been overlooked in grammatical resources. Among these are the common pronouns that have diverse applications and meanings, which often do not receive much attention. In this research, the various applications and meanings of the pronoun "xod" (خود) are explored in an old Divān of poetry that has not yet been published. This Divān is the work of Sharaf al-din Shafarvah Isfahani, a poet and preacher who lived in the 6th and early 7th centuries AH. Besides being fluent in the Persian language and the Isfahani dialect of his time, Shafarvah also had a good command of Arabic, and there are indications of his familiarity with the Mongolian and Turkish languages in his poetry. The pronoun "xod" appears to be one of the colloquial expressions of this poet that has also found its way into his poetic language. Various meanings of "xod", its

1. Assistant Professor at the Academy of Persian Language and Literature (Department of Linguistic Research and Literary Studies), Tehran, Iran. (sh.marefat@apll.ir)

applications, and the role it plays in the correction of the text of the Divān are noteworthy.

2. Theoretical Framework

In this article, various meanings of the pronoun "xod" (خود) and its roles are discussed, followed by an examination of the role of the pronoun "xod" in text correction as an intratextual element, with examples provided. This research demonstrates that the Persian language has hidden capacities that need to be scrutinized and investigated. The pronoun "xod" was studied as a case example from the Persian language, and its different meanings and applications were presented.

3. Research Method

First, the relevant grammatical resources related to the topic of the article were studied, and a general understanding was gathered. Based on the existing manuscripts of Shafarvah's poetry, verses containing the pronoun "xod" (خود) were extracted. Then, the meanings and applications of this pronoun were examined with an analytical-descriptive approach. Finally, using the method of critical editing and considering the pronoun "xod" in Shafarvah's poetry, several verses were corrected.

4. Findings and Discussion

Shafarvah has his own unique language. He is a preacher whose audience consists of the common people, and for this reason, he uses a colloquial language when speaking to them. On the other hand, he is a poet who fluent both in Persian and Arabic and is aware of the capacities of both languages, which we can see in the words and phrases he has created. In his poetry, Shafarvah predominantly employs a conversational tone, and one of the recurring words in his poetry, which appears nearly three hundred times, is the pronoun "xod" (خود).

By searching for this pronoun in Shafarvah's poetry, we have reached some conclusions: the pronoun "xod" sometimes appears alone in a sentence, meaning that there is neither a preposition before it nor a genitive construction after it; in this case, apart from having an emphatic meaning, it can take on various meanings. Such usages are rare today. Many of these meanings do not have examples in dictionaries and grammatical sources, and the author has provided examples from Shafarvah's poetry for each of them. Among these meanings are: "whether" (آیا), "alone" (به‌تنهایی), "exclusively" (منحصراً), "only" (فقط), "while" (در حالی‌که), "whereas" (حال آن‌که), "even" (حتی), "at all" (اصلاً), "never" (هرگز), "absolutely" (مطلقاً), "indeed" (واقع), "certainly" (حقیقتاً), "in fact" (ببینا), "but" (اما).

The "xod" in a sentence takes on various roles of a noun, some of which have been mentioned in grammatical texts, along with evidence for them. Grammarians have categorized the different roles of the common pronoun "xod" under two general headings: the common reflexive pronoun and the emphatic common pronoun. In this article, we will add examples based on the poetry of Shafarvah: appositive (coreferential with the subject), emphatic pronoun, role emphasis, direct object (coreferential with the subject), possessive noun (possessive object / possessed noun), complement (coreferential with the subject).

Additionally, sometimes the agreement of manuscripts and attention to the linguistic and semantic features of Shafarvah's poetry support the correctness of the recording of "xod" in the text; although the recordings in other manuscripts are not incorrect either. Examples for this case have also been provided.

5. Conclusion

By examining the linguistic components of a text and discovering its language patterns, a more refined version of the text can be achieved. Furthermore, such analyses provide new evidence to the resources of Persian grammar and also allow for the critique of these sources. In this article, with regard to the pronoun "xod" (خود) in the works of Sharaf al-din Shafarvah Isfahani, we found examples that more precisely delineate the semantic range of this pronoun.

Select Bibliography

- Abulghasemi, Mohsen. *A Historical Grammar of the Persian Language*, Tehran: SAMT, 1966. [In Persian].
- Anvari, Hasan, Ahmadi Givi, Hasan. *Persian grammar2*, Tehran: Fatemi Publishing. First edition, 2011.[In Persian].
- Arzhang, Gholamreza. *Contemporary Persian Grammar*, Tehran: Ghatreh Publication, 1995. [In Persian].
- Farshidvard, Khosrow, *Detailed Grammar of Today*, Tehran: Sokhan Publications, 1969. [In Persian].
- Khatib Rahbar, Khalil. *Persian grammar*, Tehran: Sokhan Publication, 2002. [In Persian].
- Khayampour, Abdol Rasoul. "Criticism method in book guide magazine", ۱۹۶۰. *Persian language and literature of Tabriz University*, 1960; 54: 181-228. [In Persian].
- Lambton, Ann. K. S. *Persian Grammar*, UK: Cambridge, 1966.
- Lazard, Gilbert. *Grammaire du Persan Contemporain*, Paris: Librairie C. Klincksieck, 1957.
- Natel Khanlari, Parviz. *History of Persian Language*, Tehran: now Publications, 1986. [In Persian].

Shad, Mohammad Padsah. *Farhang-e Anandraj*, under supervision of Mohammad Dabirsiaqi. Tehran: Khayyam Bookstore, 1984. [In Persian].

How to cite:

Marefat Sh, The Common Pronoun "xod" Its Various Uses and Meanings (Case study: Divān of Sharaf al-din Shafarvah Isfahani). *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 2024; 1(17): 199-214. DOI:10.22124/plid.2024.27966.1679

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۶
صفحات: ۲۱۴-۱۹۹

ضمیر مشترک «خود»، کاربردها و معانی متنوع آن (مطالعه موردی: دیوان شرف الدین شفروه اصفهانی)

شهره معرفت

چکیده

برخی از انواع کلمه در زبان فارسی، مانند ضمائر مشترک گاه کاربردها و معانی متنوعی دارند که اغلب چندان توجهی به آنها نشده است. از جمله این ضمائر در دیوان شرف الدین شفروه اصفهانی، شاعر زیسته در قرن ششم هجری، ضمیر مشترک «خود» است. این ضمیر ظاهراً از تکیه کلام‌های گفتاری این شاعر است که به زبان شعر وی نیز راه یافته است. معانی متنوع «خود»، کاربردهای آن و نقشی که در تصحیح متن دیوان دارد، قابل توجه است. در این مقاله، به معانی متنوع این ضمیر و نقش‌های آن می‌پردازیم و سپس نقش ضمیر «خود» را در تصحیح متن، به عنوان عنصری درون‌متنی، با ذکر نمونه‌هایی بررسی می‌کنیم.

واژگان کلیدی: ضمیر مشترک «خود»، معانی و کاربردها، تصحیح، دیوان، شفروه

۱- مقدمه

بررسی اجزای زبان در متون کهن، به‌ویژه در متونی که تاکنون چاپ نشده‌اند، برخی از وجوه زبان را می‌نمایاند که بدان توجه نشده یا به‌طور کامل نپرداخته‌اند. یکی از این نمونه‌ها، ضمیر «خود» است که معانی و نقش‌های دستوری آن بسیار بیش از آن است که در کتاب‌های دستور زبان فارسی آمده‌است.

در بیشتر دستورهای زبان فارسی، «خود» را از آن‌رو که برای اول‌شخص، دوم‌شخص و سوم‌شخص با شکلی یکسان به کار می‌رود، با عنوان «ضمیر^(۱) مشترک^(۲)» و گاه «ضمیر مشارکت» (شفائی، ۱۳۶۳: ۳۸) و گاه «ضمیر تأکیدی» (همانجا) و در منابع کهن‌تر با عنوان «ضمیر نفس^(۳)» (همانجا) آورده‌اند که همیشه مفرد است و برای همه اشخاص، تنها یک صیغه دارد؛ اما غربیان ضمیر مشترک فارسی را به اعتبار هم‌شخص بودن بررسی کرده‌اند، نه از لحاظ اشتراک؛ برای مثال، ژیلبر لازار، آن را ضمیر انعکاسی (reflexive pronoun) نامیده‌است و آن لمبتون نیز همین اصطلاح را برای آن به کار برده‌است (نک. Lazard, 1957: 109-111؛ Lambton, 1966: 30-31). البته برخی از مؤلفان فرهنگ‌های فارسی نیز گاه به بعضی از نقش‌های هم‌شخصی یا انعکاسی ضمیر «خود» اشاره کرده‌اند (نک. لغت‌نامه دهخدا، ذیل «خود»).

با جست‌وجو در منابع کهن، می‌توان به معانی و کاربردهای تازه‌ای برای «خود» رسید. یکی از شاخصه‌های زبانی شعر شفروه، شاعر اصفهانی قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری، کاربرد فراوان و متنوع ضمیر «خود» و ترکیب‌سازی‌های او با این کلمه است. گویی «خود» تکیه‌کلامی است که در زبان گفتار این شاعر بوده و از گفتار به زبان شعرش نیز وارد شده‌است.^(۴)

تکرار ضمیر «خود» گاه در یک بیت شفروه است:

خصمت ار خود را فزون می‌بیند از مقدار خود همچو احول فضلہ بینی عین نقصان آمده‌است
(نسخه «ه»، برگ ۷)^(۵)

صفت بارگـیر خود بشنو که بگویم که خود چه و چون باد
(نسخه «ه»، برگ ۲۲)

هم به دست خود شکستی زلف خود لیک عشقت بر دلم تاوان نهاد
(نسخه «ه»، برگ ۸۳)

بی‌نوایی چون من از ساز طرب چیست که خود هرگز از ناخن خود نغمه زر نشنیدم
(نسخه «ه»، برگ ۱۰۶)

و گاه شاعر التزام «خود» کرده‌است:

نکنم من سؤال بوسه ز تو	تا ببینم که <u>خود</u> دهان داری
چه عجب گر دهان نداری <u>خود</u>	این عجب‌تر که ده زبان داری
نخری جان و دل ز من به جوی	زان که <u>خود</u> هر دو رایگان داری

(نسخه «ه»، برگ ۱۱۴)

و گاه «خود» را ردیف شعرش آورده‌است:

در آرزوی لبان چون قندِ خودی	و آشفته خویشت و آرزومندِ خودی
ای شمعِ چِگل، سوخته خویشتنی	و ای لاله‌رخا، چو غنچه در بندِ خودی

(نسخه «ه»، برگ ۱۶۰)

و در مواردی هم «خود» با «خویش» در بیتی همنشین شده‌است:

چون شمع اگر به جیبِ <u>خود</u> درنگرم	آلوده زبانِ <u>خویش</u> در <u>خویش</u> نهم
---------------------------------------	--

(نسخه «ه»، برگ ۱۵۱)

از خوانِ غم نواله زین بیش مده	من <u>خود</u> ز وجودِ <u>خویش</u> سیر آمده‌ام
-------------------------------	---

(نسخه «ه»، برگ ۱۶۸)^(۶)

بنابر جست‌وجوی نگارنده، بیشتر فرهنگ‌ها و بسیاری از منابعی که محور آن‌ها دستور زبان فارسی است، معانی متنوع «خود» را ذیل معنی کلی تأکیدی گنجانده‌اند؛ و به‌ندرت، به معانی جزئی، متنوع و متفاوت آن اشاره کرده‌اند که می‌توان آن‌ها را در شواهدی دسته‌گرفته در اینجا و آنجا یافت؛ برای نمونه، در *لغت‌نامهٔ دهخدا*، به نقل از *ناظم‌الآطباء*، «خود» به عنوان «حرف ربط» و در معنای «ولیکن و اما» با شش شاهد شعری آمده‌است؛ نیز در فرهنگ بزرگ سخن، دو معنی قدیمی برای «خود» آمده‌است: یکی برای تأکید در نفی به معنی «به هیچ‌رو، اصلاً» با شاهی از *سیرالملوک* و دیگری به معنی «لااقل، دست‌کم» با شاهی از *دیوان حافظ* (انوری، ۱۳۸۱: ۲۸۶۴)؛ یا خانلری «خود» را در معنای «حتی و بنفسه» با دو شاهد از *تاریخ بیهقی* آورده‌است (خانلری، ۱۳۶۵: ۲۰۵/۳). در کتاب *اساس اشتقاق فارسی*، این معانی برای «خود» آمده‌است: (۱) ضمیر مشترک، خویش؛ (۲) خویش، خویشان، مال خود؛ (۳) حتی، اصلاً، به‌راستی، درواقع، ولیکن. خالقی مطلق بی هیچ تفکیکی، برای این مجموعه معانی، شواهدی آورده‌است (نک. هرن / هوبشمان، بی‌تا: ۱/ ۶۴۷ و ۶۴۸)؛ حال آنکه شمار معانی «خود» و کاربردهای دستوری متنوع آن بسیار بیش از آن است که منابع بدان اشاره کرده‌اند.^(۷) گذشته از این، برخی گاه بی توجه به معانی و نقش‌های مختلف ضمیر «خود»، نقش «خود» را در جمله زائد دانسته‌اند (نک. داعی‌الاسلام، ۱۳۶۲: ۱۱/۲؛ شاد، ۱۳۶۳: ۱۷۲/۲).

در این مقاله، به این معانی و کاربردها می‌پردازیم. بررسی این نمونه‌ها، معانی و شواهدی را به فرهنگ‌های فارسی می‌افزاید که در آنها نیامده‌اند. همچنین توجه به این مقوله، در بحث معانی ثانویه ضمایر، در کتاب‌های دستور زبان و کتب علوم بلاغت در بخش معانی، مجال طرح مباحثی تازه را فراهم می‌کند.

۲- «خود»، کاربردها و معانی آن در شعر شفروه

ضمیر «خود» گاه تنها در جمله می‌آید، یعنی نه پیش از آن حرف اضافه‌ای است و نه پس از آن مضاف‌الیه‌ی؛ و در این حالت، گذشته از داشتن معنای تأکیدی، معانی گوناگونی می‌پذیرد. این نوع کاربردها امروزه نادر است. بسیاری از این معانی شاهی در فرهنگ‌های لغت و منابع دستوری ندارند و نگارنده از شعر شفروه نمونه‌هایی برای هر یک از آنها آورده‌است.

۲-۱- آیا

در شعر شفروه، «خود» در معنی «آیا»، معمولاً با فعلی منفی آمده‌است. شواهد زیر این معنی را تأیید می‌کنند:

آفتابا، چو ذره‌ام بی‌تو	<u>خود</u> نظر سوی ما <u>نیاید کرد</u> (نسخه «ه»، برگ ۸۴)
دیری است که من تیغ ز کین راست نکردم	<u>خود نیست</u> شفیقی که مرا سوی تو آرد (نسخه «ه»، برگ ۹۰)
موسم عدل تو نوروز و مجال تو گل است	<u>خود</u> <u>نگویی</u> که چرا بلبل ما خاموش است (نسخه «ه»، برگ ۷۰)

نمونه‌ای دیگر از «خود» در معنی «آیا» با ساختی متفاوت:

دل خسته و نیم‌کشته بگذاشتی‌ام	بفرست و ببین که <u>خود</u> بمردم یا نه (نسخه «ه»، برگ ۱۵۹)
-------------------------------	---

۲-۲- به تنهایی، منحصر، فقط

او <u>خود</u> اینجا به‌نقد سلطانی است	به وزارت چگونـه فخر آرد (نسخه «ه»، برگ ۶۲)
تو که هم‌نام مصطفی باشی	این شرف <u>خود</u> تو را تمام بود (نسخه «ه»، برگ ۹۳)
حسن تو را به کار نیاید گواه از آنک	<u>خود</u> شاهد است روی تو و داور آینه (نسخه «ه»، برگ ۴۷)

دل و جانم قرارگاه غم است در جهان غم خود این دو جا داند
(نسخه «ه»، برگ ۲۳)

صاحباً، در همه آفاق خود امروز تویی که بساط تو علاخانه^(۸) فضل و هنرست
(نسخه «ه»، برگ ۱۲)

کس را چه گنه، گناه خود بود مرا ای وای به من چه چشم بد بود مرا
(نسخه «ه»، برگ ۱۱۹)

«خود» در معنای «فقط» در مواردی با ضمیر اشاره «همین» (هم + این) آمده‌است:
تو از چشم من اندر حجاب باشی و من هنوز زنده، مرا خود همین گناه بس است
(نسخه «ه»، برگ ۷۹)

ز حکم پادشهی خود همین قدر دانی که با شکسته‌دلان می‌کنی ستمکاری
(نسخه «ه»، برگ ۵۱)

و از این دست تأکیدهای مضاعف که یکی از ارکان آنها، «خود» است، باز هم در شعر شفروه می‌بینیم؛ برای مثال، در بیت زیر «خود» با قید «حقیقت» (به‌راستی) هم‌نشین شده‌است:
شیر سپه خود اوست حقیقت که در وغا تیر سیاستش به دل شیر نر رسید
(نسخه «ه»، برگ ۲۵)

یا با قید «هم» آمده‌است:
خواجه خود هم ز لوح خاطر ما رازهای درون ما دانند
(نسخه «ه»، برگ ۲۳)

۲-۳- در حالی که، حال آنکه

هر لحظه به نزدیک خودم می‌خوانی احوال همی‌پرسی و خود می‌دانی
(نسخه «ه»، برگ ۱۶۱)

چو گویم بوسه، گویی جان گرو کن چه حاجت خود گروگانم تو داری
(نسخه «ه»، برگ ۱۱۴)

۲-۴- حتی، اصلاً؛ هرگز، مطلقاً، ابداً

بوالعجب دردی است کز سرگشتگی خود نمی‌دانم که هستم نیستم
(نسخه «ه»، برگ ۱۰۷)

شمشاد بیست ساله سپردن به زیر خاک در خاطر که بود که را خود گمان فتاد؟
(نسخه «ه»، برگ ۲۰)

«خود» در این معنی، در موارد بسیاری همراه با حرف شرط (ار / گر) می‌آید:

دست قضا زند به دو نیم آن دوروی را کو با تو نیست یکدل گیر خود دوپیکرست

(نسخه «ج»، برگ ۷۰)

دور تو را چه نقص و گیر خود سپهر را شبگون شود ز صبحدم محشر آینه

(نسخه «ه»، برگ ۴۷)

گیر خود گنهی کرده‌ام اندر همه عمر این یک گنه از من به کرم درگذران

(نسخه «ه»، برگ ۱۵۶)

مرغ اگر بر طرف قصر تو پرواز کند در دم از فر تو عنقا شود ای خود زغن است

(نسخه «ک»، صفحه ۱۲۱)

گاه «خود» در معنای اصلا و در معنای تحقیر آمده‌است. ساختار جمله در این صورت استفهام انکاری است:

چون عروس حسن تو جلوه کند ماه خود که بود عروس آرای گل

(نسخه «ه»، برگ ۱۰۲)

ما را چه از این که گل رود یا آید او خود که بود، سعادت روی تو باد

(نسخه «ه»، برگ ۱۳۱)

«خود» در معنای «هرگز، مطلقاً، اصلاً، ابداً» بارها در شعر شفروه آمده‌است و در این معنا با فعل منفی (خواه ربطی و خواه تام) همراه است:

ای تیره‌شب، آخر به سحر می‌نایی غم‌های منی که خود به سر می‌نایی

(جنگ ۲۴۴۶، صفحه ۴۰۹)

چو حال دید مرا گفت ای عجب خود نیست تو را ز چرخ جز انده نصیب و جز غم تیر

(نسخه «ج»، برگ ۶۸)

در بیشه عاشقی چو شیر آمده‌ام دل خود نه و این چنین دلیر آمده‌ام

(نسخه «ه»، برگ ۱۶۸)

در طبع تو آیین وفاداری نیست در شهر تو خود رسم وفاکاری نیست

(نسخه «ه»، برگ ۱۲۷)

دست عشقت مگر مرا بخشید ورنه من خود دهان نداشتمی

(نسخه «ه»، برگ ۱۱۶)

گفتم که چگونه‌ای؟ مرا گفت خموش در عالم ما چگونه خود نیود

(نسخه «ه»، برگ ۱۳۹)

گویند که درمان دلت صبر بود دردا که به شهر ما خود این دارو نیست

(نسخه «ه»، برگ ۱۲۶)

و گاه در ساخت استفهام انکاری به کار رفته‌است:

چون تو ممدوح خود که را بوده‌است یا چون من مادحی که را باشد

(نسخه «ه»، برگ ۶۷)

چه شناسد زمانه قیمت او کاسه خود قدر می کجا داند

(نسخه «ه»، برگ ۲۳)

۲- ۵- حقیقتا، یقینا، در واقع

اگر مشک دم می‌زند پیش نطقت دم او خود الا ز کوی خطا نیست

(نسخه «ه»، برگ ۱۱)

بی هیچ زینت از همه خوبان نکوتری خود حسن بی تکلف زیور چه خوش بود

(نسخه «ه»، صفحه ۱۴۵)

گرد سم سمند تو کحل‌الجواهر است نی نی که خود به تصفیه گوگرد احمر است

(نسخه «ج»، برگ ۶۶)

نصیب خصم تو جز آفت زمانه مباد خود از زمانه به خصم تو جز محن چه رسد

(نسخه «ج»، برگ ۷۴)

۲- ۶- ولیکن، اما

از تقاضای وصالت خامشم وین خموشی خود تقاضایی خوش است

(نسخه «ه»، برگ ۸۰)

فیض جود تو می‌رسد به همه خود مرا هیچ نم نخواهد بود

(نسخه «ه»، برگ ۷۲)

من جان و دل و دیده و تن داده بدو و او خود دگری گزیده، پاداش نگر(نسخه «ه»، برگ ۱۴۱) ۳^(۹)

۳- نقش «خود» در جمله

«خود» در جمله نقش‌های مختلف اسم را می‌پذیرد که به برخی از آنها در کتب دستوری اشاره شده‌است و شواهدی برای آنها آورده‌اند. دستورنویسان نقش‌های مختلف ضمیر مشترک «خود» را ذیل دو عنوان کلی گنجانده‌اند: ضمیر مشترک هم‌شخص یا انعکاسی و ضمیر

مشترک تأکیدی. اگر ضمیر مشترک در نقش مفعول صریح هم‌مرجع با نهاد و متمم هم‌مرجع با نهاد بیاید، ضمیر مشترک هم‌شخص یا انعکاسی است و در غیر این دو صورت، ضمیر مشترک تأکیدی (نک. وحیدیان کامیار، عمرانی، ۱۳۸۰: ۱۰۱؛ مشکوه‌الدینی، ۱۳۸۵: ۱۷۹). ما در اینجا با توجه به شعر شفروه نمونه‌هایی بر آنها می‌افزاییم:

۳-۱- بدل نهاد (هم‌مرجع با نهاد)

«خود» همیشه همراه با یک اسم یا ضمیر می‌آید و هیچ‌گاه مستقل نیست. ضمیر مشترک «خود» گاه در جمله در نقش بدلی ظاهر می‌شود. نمی‌دانیم چرا برخی از دستورنویسان، «خود» را فاقد نقش بدلی دانسته‌اند: «خود در جمله، نهاد، فاعل، مفعول، مفعول به واسطه و مضاف‌الیه واقع می‌شود، اما گزاره، بدل، موصوف و مضاف واقع نمی‌شود» (ابوالقاسمی، ۱۳۷۵: ۱۳۸ و ۱۳۹).

«به هم‌مرجع بودن ضمیر مشترک با نهاد، اول‌بار، در لغت‌نامه دهخدا اشاره شده و متعاقباً دستورنویسان خارجی نیز آن را به عنوان ضمیر انعکاسی مطرح ساخته‌اند» (وحیدیان کامیار، ۱۳۸۵: ۹۷). چند نمونه:

بدنامی عاصیان <u>تو خود</u> دانی	پرسش کن و نام ما معما کن
(نسخه «ه»، برگ ۴۲)	
<u>طیب خود</u> کفنش داد در دیار وجود	ز روی عاطفه بیمار آرز را مهمل
	(نسخه «ل»، برگ ۲۵)

۳-۲- ضمیر تأکیدی

البته گاه جای نهاد و بدل آن در جمله جابه‌جا می‌شود که در این صورت، «خود» ضمیر تأکیدی است و وابسته به ضمیر است:

عاشقان داشت در میان همه	<u>خود مین</u> اندر شمار او بودم
	(نسخه «ه»، برگ ۱۰۳)

این ساخت در واقع چنین است: خود من؛ که می‌توان کسره را حذف کرد و جای اجزای آن را با هم جابه‌جا کرد.^(۱۰)

نیز:

بی آن‌که نازنین دلش از ما بمانده بود	بشکست عهد و <u>خود دلم</u> از پیش خوانده بود
	(جنگ ۲۴۴۶، برگ ۴۱۲)

۳-۳- تأکیدی

گاه نیز «خود» عنصر و ابزاری است برای تأکید. گاه نهاد / فاعل / مسندالیه محذوف که با توجه به شناسه فعل می‌توان شخص آن را تشخیص داد. در این حالت، «خود» باز هم وابستگی‌اش را به آن اسم یا ضمیر محذوف دارد: (۱۱)

در دست دل اسیرم، معشوقه را چه تاوان خود پای‌بند خویشم، جانان چه کار دارد
(نسخه «ا»، صفحه ۲۲۲)

[من خود...]

گفتم تو غمی بخور به کارم، گفتا عاشق نه منم که غم خورم، خود می‌خور
(شروانی، ۱۳۷۵: ۲۸۸)

[تو خود...]

۳-۴- مفعول صریح (هم‌مرجع با نهاد)

امشب ره جام یک منی خواهم کرد خود را به دو رطل می غنی خواهم کرد
(نسخه «ه»، برگ ۱۳۹)

[نهاد: من]

یک‌ذره بیش و کم نشود ز انده ازل خود را به هیچ در غم و رنج و بلا مدار
(نسخه «خ»، برگ ۱۵۵)

[نهاد: تو]

«خود» در این نمونه‌ها ضمیر مشترک هم‌شخص یا ضمیر انعکاسی است؛ و این ساخت، همان است که دهخدا در *لغت‌نامه* (ذیل «خود») بدان اشاره کرده‌است: «هر گاه فاعل فعلی، مفعول همان فعل واقع شود، مفعول به صورت کلمه *خود* می‌آید». مؤلفان *لغت‌نامه* این دو مثال را برای «خود» در این نقش آورده‌اند: «من خود را زدم، من خود را می‌کشم» و دو بیت نیز با این نقش به عنوان شاهد آورده‌اند.

۳-۵- مضاف‌الیه

از نقش‌های دیگر ضمیر مشترک خود در حالت هم‌شخص بودن یا انعکاسی آن، مضاف‌الیهی است. (۱۲) از جمله نقش‌های مضاف‌الیهی «خود» است:

۳-۵-۱- مضاف‌الیه مفعول

از بهر آن که من جگر خود بسوختم گفتند اهل جهل که مشکش مزور است
(نسخه «ه»، برگ ۷)

به دستور احوال خود می‌گوییم و گر چه کنون وقت این ماجرا نیست

(نسخه «ه»، برگ ۱۱)

کسری ز سیاست تو لـرزان وز ترس شکسته جام خود جم
(نسخه «ه»، برگ ۳۹)

۳-۵-۲- مضاف‌الیه متمم

دلیری دشمن هم از فضیل خود دان چو دندان تمساح از نعمت یم
(نسخه «ه»، برگ ۴۱)
شاخ طوبی به ناز درجنبان بر سیر خود شکوفه ریزان کن
(نسخه «ه»، برگ ۴۴)

۳-۵-۳- خود (در نقش مضاف‌الیه) + ضمیر شخصی پیوسته (در نقش مفعول)

در چنین ساختی، مرجع این دو ضمیر با هم تفاوت دارند و این برخلاف ساختی است که در زبان فارسی کنونی رایج است:

از بحر عنایت خودم آبی ده ای همت تو یتیم‌پرور چو صدف
(نسخه «ه»، برگ ۱۴۵)
از لب نوش خودم جامی بده از دهان خود مرا کامی بده...
از رخت گر نیست وجه چاشنی باری از زلف خودم شامی بده
(نسخه «ه»، برگ ۱۱۱ و ۱۱۲)
به حریفی خودم بردی و چون مست شدی زود برخاستی و تیغ و دوال آوردی
(نسخه «ه»، برگ ۱۱۵)

در شواهد بالا، «خودم» معادل «خود» + مرا است.

۳-۶- متمم (هم‌مرجع با نهاد)

ضمیر مشترک در این نقش، ضمیر مشترک هم‌شخص است. چند نمونه:

بر خود همی ستم کنی از جهل و طرفه آنک هر لحظه با زمانه کنی نسبت ستم
(نسخه «ه»، برگ ۳۹)
جزع تو مرا همیشه گریان خواهد زلف تو مرا چو خود پریشان خواهد
(نسخه «ه»، برگ ۱۳۳)
در وقت گل هر آن که نه می خورد و عیش کرد وقت عزیز بر خود و بر گل تباه کرد
(جنگ «گنج‌بخش»، صفحه ۹۴)
مختصر پاسخی بود برسان کار بر ما و بر خود آسان کن
(نسخه «ه»، برگ ۴۴)

۴- نقش «خود» در تصحیح متن دیوان

گاه اتفاق نسخه‌ها و توجه به ویژگی‌های زبانی و معنایی شعر شفره، مؤید صحیح‌تر بودن ضبط «خود» در متن است؛ هر چند که ضبط نسخه‌های دیگر نیز خطا نیست؛ چند نمونه: کوچک‌دهان او که نمکدان خوان خود اوست

چون بخت تنگدستان هم شور هم شریست

در نسخه‌ها آمده‌است: «ع»، «خ»: جان [بسنجید با «خان»، «خوان»] خود؛ «ج»: جان [بسنجید با «خان»، «خوان»]؛ «جنگ ۴۷-۵۰۹»: خوان. چنان‌که می‌بینیم کاتبان برخی از نسخه‌ها، ضمیر «خود» را زائد دانسته و آن را حذف کرده‌اند و برای درستی وزن، «خوان» را با کسره خوانده‌اند. ما متن را از نسخه «ا» و با توجه به «ع» و «خ» آورده‌ایم. این ضبط گذشته از ارزش موسیقایی کلام، از نظر معنایی نیز ترجیح دارد و «خود» در معنای تأکیدی (در اینجا: حقیقتاً، به‌راستی) آمده‌است.

از بانگ او چو باران زهره همی چکد زیرا که خود چو برق و صهیلش چو تندرست

نسخه «خ» به جای «خود» در مصراع دوم، «او» آورده‌است. تکرار «او» در این بیت فصیح نیست. نسخه‌های «ه»، «ع»، «ک» برابر با متن‌اند و همین ضبط ترجیح دارد.

هفت دربند فلک خود به دمی بگشایم گر جواز از لب آن جان و جهان بستانم

در «جنگ ۵۳۱۹»، به جای «فلک خود»، «فلک را» آمده‌است؛ متن را از «ه» و «جنگ ۱۳۱/۱» آوردیم و این ضبط از نظر معنایی و تأکیدی که در آن است، ترجیح دارد.

دست قضا زند به دو نیم آن دوروی را کو با تو نیست یک‌دل گر خود دوپیکرست

نسخه «ب»، به جای «گر خود»، «اگر چه» آورده‌است؛ متن از «ج». «خود» در اینجا در معنی «حتی» است و معمولاً در این معنی، پس از حرف شرط «گر / ار» می‌آید که نمونه‌هایی از آن را پیش از این آوردیم.

خلل کار من از رای تو پوشیده چراست؟ رای بیدار تو خود واقف سر و علن است

نسخه «ب»، به جای «خود»، «چون» آورده‌است. «خود» در اینجا در معنی حقیقتاً و به‌راستی است.

۵- نتیجه‌گیری

با بررسی اجزای زبانی یک متن و کشف الگوهای زبانی آن، می‌توان به متن منقح‌تری از آن دست یافت. علاوه بر آن، بررسی‌هایی از این دست، شواهدی تازه به منابع دستور زبان فارسی می‌افزاید و امکان نقد منابع را نیز فراهم می‌آورد. در این مقاله، با توجه به ضمیر «خود» در دیوان شرف‌الدین شفروه اصفهانی، نمونه‌هایی را یافتیم که گستره معنایی این ضمیر را با دقت بیشتر مشخص می‌کند.

پی‌نوشت

۱- برخی چون عبدالرسول خیامپور و جلال‌الدین همایی، «خود» را از مقوله اسم دانسته‌اند: «کلمه خود ضمیر مشترک است و ضمیر به عقیده من اسم است، ولی این عقیده نه از راه تقلید تازیان است، بلکه روش آده‌لونگ مرا بدانجا رسانیده‌است، چنان‌که استاد همایی نیز در این باب با من هم عقیده‌اند» (خیامپور، ۱۳۳۹: ۲۰۷).

۲- لازار «خود» را به همراه «خویشتن»، «ضمیر مشترک شخصی» می‌نامد (نک. لازار، ۱۳۸۴: ۱۴۱).
۳- در برخی منابع، «ضمیر مشترک» را «ضمیر نفس» نیز گفته‌اند و وجه تسمیه آن این است که ضمائر «خود»، «خویش» و «خویشتن»، «به خود شخص و به نفس او برمی‌گردند، به نفس اشاره می‌کنند. ظاهراً این اصطلاح قدیمی‌ترین اصطلاح باید باشد، چه این ضمائر در قدیمی‌ترین اشکال خود در پارسی باستان نیز نمودار نفس بوده‌اند» (شفائی، ۱۳۶۳: ۳۸).

۴- دیوان شفروه تاکنون چاپ نشده‌است و هر چند صاحبان پایان‌نامه‌ها و رساله‌هایی در تصحیح آن کوشیده‌اند، اما هیچ متن منقحی از آن در دست نیست؛ از این رو، ما در این مقاله، از نسخه‌های خطی دیوان شفروه استفاده کردیم. نشانی نسخه‌ها چنین است:

- «ه» [هند]: «دیوان شرف شفروه»، نسخه بایگانی ملی هند، از مجموعه رضا رامپوری (به شماره ۳۲۰۴). کتابت: ۱۰۲۷ق، کاتب: ابن اسدالله الحسینی. میکروفیلمی از این نسخه با شماره ۱۴۱۵ و عکسی با شماره‌های ۲۰۶۲ و ۲۰۶۳ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

- «ع» [عوفی]: لباب الالباب محمد عوفی، کهن‌ترین تذکره فارسی و تألیف ۱۸۶۱ق. این تذکره به کوشش ادوارد براون و با مقدمه محمد قزوینی در دو جلد چاپ شده‌است که ما از این چاپ استفاده کردیم (نک. عوفی، ۱۹۰۶: ۲۶۸/۱-۲۷۳).

- «ا» [ایاصوفیا]: جنگی منظوم و منشور. کتابت: ۷۳۰ق؛ کاتب: محمود ... [محو] بن محمد التبریزی السراج. نگهداری در کتابخانه ایاصوفیا ترکیه، به شماره ۲۰۵۱ که میکروفیلمی از آن به شماره ۱۰۸ در دانشگاه تهران موجود است.

- «جنگ گنج‌بخش»: جنگی است محفوظ در کتابخانه گنج‌بخش پاکستان، به شماره ۱۴۴۵۶. کتابت: اواخر قرن ۸ق.
- «ج» [جنگ]: موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به شماره ۱۳۶۴۲. شامل گزیده‌ای از اشعار شاعران کهن فارسی.
- «جنگ ۵۳۱۹»: نگهداری در کتابخانه ملک، به شماره ۵۳۱۹. ظاهراً این جنگ در قرن ۱۰ق کتابت شده است.
- «خ» [خلاصه الأشعار]: «خلاصه الأشعار و زبدة الأفكار» (مجلد دوم از رکن اول)، تألیف ۹۹۳ق و تاریخ کتابت ۱۱ق، کاتب: ابن میرزا نظام شریف. نگهداری در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره ۷۷۹۰.
- «ک» [کاشی]: «دیوان افصح الشعرا شرف‌الدین شفر [و] اه علیه‌الرحمه»، نگهداری در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره ۲۵۸۹؛ کتابت: ۱۵۱۰ق، کاتب: محمد صالح کاشی.
- «ب» [بریتانیا]: موجود در کتابخانه موزه بریتانیا (or.2846)، عکس این نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (به شماره ۳۱۷۶ و میکروفیلم ۱۵۰۱) موجود است. مورخ: ۱۰۱۹ق، کاتب: روحی رستم‌داری.
- «جنگ ۲۴۴۶»: موجود در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به شماره ۲۴۴۶. کتابت: قرن ۱۱ق.
- «جنگ ۵۰۰۹-۴۷»: موجود در کتابخانه ملی، به شماره ۵۰۰۹-۴۷. این جنگ شامل شعر شاعران قرن ۵ و ۶ق است و نیز بخشی از زاد المسافرین ناصر خسرو را دارد.
- «جنگ ۱۳۱/۱»: جنگی با عنوان «منتخبی از دیوان امیر معزی»، در کتابخانه ملی، به شماره ۱۳۱/۱. تاریخ کتابت: قرن ۱۳ق.
- ۵- یکی از نشانه‌های راه یافتن «خود» از زبان گفتار شفروه به زبان شعرش، عبارت‌های مَثَلی فراوانی است که در شعر شفروه با این ضمیر به کار رفته است؛ چند نمونه: آن کس که ز خود غذا کند حر باشد، بتر ز دیدن خود آفت و بلایی نیست، چیزی به تو ندهم که به خود نپسندم، خود گنه کردن و آن گه گله از من کردن، گم کرده خود ز دیگران می‌جویم، گنه خود کرده تاوان از که جوید، من دشمن خود به دوستان نپسندم، ناله چه کنم که خود به خود خواسته‌ام.
- ۶- علاوه بر آن، در شعر شفروه، کلمات مرکب / مشتقی هست که یک جزء آنها «خود» است؛ مانند خودبین، خودبینی، خودرایی، خودنگر، خودرو، بی‌خود، بی‌خودی.
- عبارت‌های فعلی نیز که در جزئی از آنها «خود» به کار رفته است، در شعر شفروه فراوان است: از بر خود راندن کسی راه، از خود بیرون شدن، از خود دست شستن، از خود گله کردن، بر خود پیچان شدن، بر خود پیچیدن، بر قرار خود بودن، به خود بودن، به خود فرو شدن، پرده بر خود دریدن، خود را عجمی ساختن، رخت خود بر خر افکندن، ز خود بیرون شدن.

۷- برخی نیز معتقدند «ضمیر مشترک در زبان معیار و رسمی و حتی نظم و نثر کهن چندان کاربردی ندارد و بیشتر به عنوان تأکید همراه ضمیر شخصی به کار می‌رود» (مهیاری، ۱۳۷۶: ۱۵۷).
۸- علاخانه: بالاخانه.

۹- شواهد دیگری نیز در شعر شفروه است که «خود» در آنها در معنایی متفاوت با معانی مذکور آمده‌است. این معانی را به سبب آنکه فقط یک شاهد برای آنها یافتیم، در طبقه‌بندی معانی خود نیاوردیم، اما ذکر آنها در اینجا خالی از لطف نیست: برای نمونه:

مرغی که ز دست رفت زو دست بشوی اکنون غم جان بخور که دل خود شد و رفت
(نسخه «ه»، برگ ۱۲۷)

«خود» در بیت بالا، در معنای به‌هرحال، درهرصورت است.

یا در بیت:

چه عجب گر دهان نداری، خود این عجب‌تر که ده زبان داری
(نسخه «ه»، برگ ۱۱۴)

«خود» در این بیت در معنی بلکه به کار رفته‌است.

نیز:

شهر بی‌نور تو خود تیره تواند بودن مصر بی‌یوسف صدیق به زندان ماند
(نسخه «ه»، برگ ۶۴)

«خود» در بیا بالا در معنی همواره و پیوسته است.

۱۰- فرشیدورد (۱۳۵۵: ۳۹۶) اضافه‌هایی از این دست را از اقسام اضافه بیانی می‌داند که مضاف‌الیه جنس، نوع و خصوصیت مضاف را بیان می‌نماید.

۱۱- بسیاری از دستورنویسان، «خود» را در این کاربرد، «نهاد» گرفته‌اند نه «بدل» (نک. قریب و همکاران، ۱۳۷۳: ۸۵؛ خانلری ناتل، ۱۳۶۵: ۲۰۴/۳؛ خطیب رهبر، ۱۳۸۱: ۱۵۰؛ فرشیدورد، ۱۳۸۲: ۲۴۸؛ انوری / احمدی گیوی، ۱۳۹۰: ۲۰۵ و ۲۰۶)؛ اما برخی دیگر، معتقدند که ضمیر مشترک «خود»، نقش «فاعلی / مسندالیهی» نمی‌گیرد. به اعتقاد آنان ضمیر مشترک «خود»، «تمام نقش‌های ضمیر شخصی جدا را به عهده می‌گیرد، جز نقش نهاد و مضاف‌الیه نهاد و مسند... ضمیر مشترک وقتی به صورت گروهی (خودم، خودت...) بیاید، می‌تواند مانند ضمیر شخصی، نقش‌های نهاد و مضاف‌الیه نهاد و مسند را نیز به عهده بگیرد» (صادقی، ارژنگ، ۱۳۵۸: ۴۹؛ ارژنگ، ۱۳۷۴: ۲۲، ۸۲؛ امین مدنی، ۱۳۴۲: ۳۰۴؛ وحیدیان کامیار، ۱۳۸۵: ۹۵).

۱۲- در لغت‌نامه به نقل *ناظم‌الأطبایه* آمده‌است: «[خود] هر گاه مضاف واقع شود و مضاف‌الیه وی اسم و یا ضمیر باشد، به‌طور صراحت بیان می‌کند شخص یا مقصودی را که از آن تکلم می‌نمایند، مانند خود حسن گفت یا خود او کرد». علی اکبر دهخدا در ادامه می‌افزاید: «خود در این مورد برای تأکید فاعل یا مفعول می‌آید، چون کلمه نفس عربی».

تشکر و قدردانی

با سپاس از جناب استاد آقای دکتر علی‌اشرف صادقی که با رویی گشاده به پرسش‌هایم در موضوع مقاله پاسخ دادند و سپاس از آقای دکتر محمود ندیمی هرنیدی، استادیار محترم دانشگاه پیام نور، که این مقاله را خواندند و نکات ارزنده‌ای را یادآوری کردند.

منابع

- ابوالقاسمی محسن. دستور تاریخی زبان فارسی، تهران: سمت، ۱۳۷۵.
- ارژنگ غلامرضا. دستور زبان فارسی/امروز، تهران: نشر قطره، ۱۳۷۴.
- امین مدنی صادق. دستور زبان فارسی. کاوه، ۱۳۴۲؛ (۶): ۳۰۴-۳۰۷.
- انوری حسن (سرپرست). فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن، ۱۳۸۱.
- انوری حسن، احمدی گیوی حسن. دستور زبان فارسی ۲، تهران: فاطمی، ۱۳۹۰.
- خطیب رهبر خلیل. دستور زبان فارسی، تهران: مهتاب، ۱۳۸۱.
- خیامپور عبدالرسول. شیوه انتقاد در مجله راهنمای کتاب. زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تبریز، ۱۳۳۹؛ (۵۴): ۱۸۱-۲۲۸.
- داعی الاسلام سیدمحمدعلی. فرهنگ نظام، تهران: شرکت دانش، ۱۳۶۲.
- شاد (تخلص) محمد پادشاه. آندراج، زیر نظر محمد دبیرسیاقی. تهران: کتابفروشی خیام، ۱۳۶۳.
- شروانی جمال خلیل. نزهة المجالس، تصحیح و تحقیق محمدمبین ریاحی. تهران: علمی، ۱۳۷۵.
- شفائی احمد. مبانی علمی دستور زبان فارسی، بی‌جا: مؤسسه انتشارات نوین، ۱۳۶۳.
- صادقی علی‌اشرف، ارژنگ غلامرضا. دستور سال چهارم آموزش متوسطه عمومی، بی‌جا: چاپخانه گیل، ۱۳۵۸.
- عوفی محمد. لباب‌الالباب. اهتمام و تصحیح/دوارد برون، لیدن: مطبعة بریل، ۱۹۰۶.
- فرشیدورد خسرو. پژوهشی در نحو فارسی: گروه در زبان فارسی، ۱۳۵۵. گوهر؛ (۴۱): ۳۹۴-۴۰۳.
- فرشیدورد خسرو. دستور مفصل/امروز، تهران: سخن، ۱۳۸۲.
- قریب عبدالعظیم و دیگران. دستور زبان فارسی (پنج/استاد)، تهران: نشر جهان دانش، ۱۳۷۳.
- لازار ژیلبر. دستور زبان فارسی معاصر. ترجمه مهستی بحرینی. توضیحات و حواشی هرمز میلانیان، تهران: هرمس، ۱۳۸۴.
- مشکوه‌الدینی مهدی. دستور زبان فارسی بر پایه نظریه گشتاری، مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۵.
- مهیاری محمد. فرهنگ دستوری، تهران: میترا، ۱۳۷۶.
- ناتل خانلری پرویز. تاریخ زبان فارسی، تهران: نشر نو، ۱۳۶۵.

وحیدیان کامیار تقی. ضمیر مشترک یا ضمیر شخصی و ضمیر تأکیدی. *نامه فرهنگستان*. ۱۳۸۵؛ (۳۰): ۹۵-۱۰۳.

وحیدیان کامیار تقی، عمرانی غلامرضا. *دستور زبان فارسی (۱)*، تهران: سمت، ۱۳۸۰.
هرن پاول / هوبشمان هاینریش. *اساس اشتقاق فارسی*، ترجمه و تنظیم با نقل شواهد فارسی از جلال خالقی مطلق. تهران: بنیاد فرهنگ ایران. بی‌تا.

Lambton, Ann. K. S. *Persian Grammar*, Cambridge: Cambridge University Press, 1966.

Lazard, Gilbert. *Grammaire du Persan Contemporain*, Paris: Librairie C. Klincksieck, 1957.

روش استناد به این مقاله:

معرفت شهره. ضمیر مشترک «خود»، کاربردها و معانی متنوع آن (مطالعه موردی: دیوان شرف‌الدین شفره اصفهانی)، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۱۴۰۳؛ ۱(۱۷): ۱۹۹-۲۱۴. DOI:10.22124/plid.2024.27966.1679

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

